

KOQNİTİV DİLÇİLİYİN MEYDANA GƏLMƏSİ VƏ ONUN ƏSAS ANLAYIŞLARI

Cəfərova Aytən Rafail qızı
Bakı Slavyan Universiteti

Xülasə: *Məqalə koqnitiv dilçiliyin meydana gəlməsinin müqəddim şərtlərindən və onun əsas anlayışlarından bəhs edir. Problemin təhlili zamanı Amerikada koqnitiv elmlərin inkişafı, psixolinqvistika, neyrolinqvistika və gibertnetikanın, eləcə də psixologiya, sosiologiya, fəlsəfənin inkişafının koqnitiv dilçiliyin meydana gəlməsinin elmi bazası olduğu izah olunmuşdur. C.Millerin elmi axtarışlarının koqnitiv dilçiliyin psixoloji, N.Xomskinin psixolinqvistik nailiyyətləri isə linqvistik təməli olduğu diqqətə çatdırılır. Məqalədə belə bir nəticə diqqətə çatdırılır ki, koqnitiv dilçilik bir neçə elmlərin elmi bazası əsasında formalaşmışdır.*

Açar sözlər: koqnitiv dilçilik, psixologiya, konsept, bilik, universalı.

Ключевые слова: когнитивная лингвистика, психология, концепт, знание, универсалии.

Keywords: cognitive linguistics, psychology, concept, knowledge, universals

XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq dilçilikdə yeni elmi istiqamət formalaşmağa başlayır. Onun elm səhnəsinə gəlməsinin əsas səbəbi dilçilərin dünya haqqındakı biliyinin artması və aktivləşməsi ilə bağlıdır. Bu sırada koqnitiv elmlərin inkişafı dilçilikdə ünsiyyətin optimal qurulması və informasiyanın ötürülməsi kimi məsələləri aktuallaşdırdı. Psixologiya, fəlsəfə və dilçiliyin bu istiqamətdəki tədqiqatlarda yaxın əlaqəsi kommunikasiya nəzəriyyəsində qarşıya çıxan bir sıra problemlərin həllində böyük rol oynadı. Beləliklə, dilçilikdə və bir sıra digər elmlərdə müxtəlif elmlərin qovuşuqunda yerləşən problemlərin həlli üçün böyük imkanlar açıldı. İkinci dünya müharibəsindən sonra Avropanın, xüsusilə Almanıyanın çox nüfuzlu elm xadimləri Amerikaya köçür. Əgər belə demək mümkündürsə, Avropadan Amerikaya beyin axını başlayır. Bu vaxt kommunikasiya, informasiya nəzəriyyəsi və praktikası sahəsində uğurlu tədqiqatlar meydana çıxdı. Həmin tədqiqatların məntiqi davamı kimi Amerikada koqnitiv elmlər yeni müvəffəqiyyətlər əldə etdi. Ona görə də XX əsrin ikinci yarısından koqnitiv paradigma müstəqil tədqiqat sahəsi kimi formalaşmağa başladı. Beləliklə, elmi dövriyyəyə “koqnitiv elmlər” termini daxil oldu. Koqnitiv elmlər deyəndə insan düşüncəsi və şüuru haqqında elm nəzərdə tutulur. Müasir anlama görə, koqnitiv dilçilik dil kateqoriyası və anlayışların konseptual və empirik bazasını öyrənir (2,21). **Koqnitiv dilçiliyin yaranmasında C.Miller, N.Xomskinin mühüm xidmətləri vardır. C.Miller bir psixoloq olaraq dilçiliyin bu yeni sahəsinin meydana çıxmasında “dil və idrak” konsepsiyasını irəli sürməklə koqnitiv dilçiliyin təməlini qoyan psixoloqdur. N.Xomski isə insanların dil qabiliyyəti və mental qabiliyyət kimi onun beyində təmsil olunması konsepsiyasını irəli sürməklə koqnitiv dilçiliyin linqvistik əsasını qoymuşdur.**

Koqnitiv dilçiliyin meydana gəlməsi dilçilikdə elmi zərurətin nəticəsi idi. Bu zərurəti aşağıdakı problemlər daha da ciddiləşdirir və gündəmə gətirirdi. Dil universalilərinin öyrənilməyə başlanılması. Eyni və ya müxtəlif sistemli dillərin tədqiqində ortaya çıxan əlamətlərin ümumiləşdirilməsi və dil universalisinin müəyyənləşdirilməsi dillərin inkişaf qanunauyğunluğu baxımından dəyərləndirilməsi zərurəti mövcud idi. Linqvistik tipologiyanın nailiyyətləri əsasında dil universalisinin öyrənilməsi insan şüuruna, onun düşüncə tərzinə müraciət etməyi tələb edirdi; bunsuz qeyd olunan problemin dərinədən öyrənilməsi mümkün deyildi. Bu amil koqnitiv dilçiliyin

meydana gəlməsinin çox mühüm amili idid. İkinci şərt neyrolinqvistikanın bir elm kimi formalaşması ilə bağlı idi. Neyrolinqvistika təbabətlə dilçiliyin qovuşuğunda yerləşir. Müxtəlif hadisələrin nəticəsi kimi nitqini və ümumən səhhətini itirən insanların müalicəsi zamanı təbabətlə dilçiliyin əməkdaşlığı çox vacib məsələ kimi üzə çıxdı və onların birgə tədqiqatı nəticəsində həm təbabət, həm də dilçilik üçün çox dəyərli elmi nəticələr əldə olundu. Nəticə olaraq neyrolinqvistika xüsusi elm sahəsi kimi formalaşdı. Və bundan sonra insanın koqnitiv sisteminə müraciət və onun dərindən öyrənilməsi ehtiyacı koqnitiv dilçiliyin meydana gəlməsinin digər şərtlərini də reallaşdırdı. O sıradan 1953-cü ildən psixolinqvistikanın meydana gəlməsi və elmi itimaiyyət tərəfindən maraqla qarşılanması xüsusi olaraq qeyd olunmalıdır. Psixolinqvistika nitqin törəməsi, nitqin qavranılması və formalaşması problemlərini tədqiq etməklə əsas N.Xomski tərəfindən qoyulan bu yeni elm sahəsi insanın koqnesiya sisteminin dilçiliklə bağlı çox mühüm faktorlarını üzə çıxartdı və bununla da dilçiliyi yeni istiqamətə yönəltdi. Sonra kulturologiyanın konsept çərçivəsində öyrənilməsi həm dilçilik, həm də kulturologiyada çox vacib məsələləri müəyyənləşdirdi. Konseptin müəyyənləşməsinin bir istiqaməti də linqvokulturoloji səciyyə daşması da bununla bağlıdır. Ən nəhayət, sözün mənasının tarixi-müqayisəli öyrənilməsi, təhlil olunması bu barədə yeni baxışları formalaşdırdı. Nəticədə sözün mənası ilə bağlı yeni konsepsiyaları meydana gətirdi. Beləliklə, qeyd olunan amillər koqnitiv dilçiliyin dillər sisteminə yerini müəyyənləşdirdi və onu müasir elm sahəsinə çevirdi (3). Koqnitivistikanın meydana gəlməsi “stimul-reaksiya” mexanizmini gündəmə gətirdi, “düşünən maşın”a giriş-çığış öyrənməyi bir tələb kimi ortaya qoydu., insanın daxili mental təbiətinin tədqiqi, insan fəaliyyətinin mənbəyi və digər koqnitiv proseslərin öyrənilməsi və onun affektlə müqayisəsi gündəmə gəldi. Qeyd olunan problemlərə qədər dilçilikdə ənənəvi tədqiqat metodları tətbiq olunurdu ; o, bu problemləri izah etməkdə gücsüz idi. Ona görə də cəmiyyət yeni tədqiqat metoduna ehtiyac hiss edirdi. Bu mənada koqnitiv dilçilik cəmiyyətin ehtiyacı olaraq meydana gəlmişdi. D.Z.Demyankov bu məsələlərdən bəhs edərək koqnitiv dilçilik adı altında öyrənilən problemləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirir: **İnsanın düşünmə mexanizminin proqramının tədqiqi: 1) İnsanın müxtəlif kanallarla aldığı informasiyanın öyrənilməsi; 2) Dünyanın mental modelinin qurulması; 3) Müxtəlif koqnitiv aktların təmin edən quruluş sistemin öyrənilməsi; 4) Kompüter düşünmə modelinin insan tərəfindən formalaşması və anlanması; 5) Nitq aktını həyata keçirən geniş psixi proseslərin öyrənilməsi (1,28).** Yuxarıda qeyd olunan problemlər dilin anlama prosesini, dilin analma strukturunun öyrənilməsini, dilin semantik-koqnitiv strukturunun öyrənilməsi, insan şüurunun və dilinin maddi bazasının tədqiqi dil kateqoriallaşmasının tədqiqi ümumən təbii dilin fəaliyyəti problemlərinin öyrənilməsi məsələlərini əhatə edir. Qeyd olunan problemlər dilin koqnesiya sistemi ilə əlaqəli şəkildə öyrənilməsi üçün ənənəvi dilçilikdən fərqli olaraq yeni nəticələr əldə olunurdu. Eləcə də həmin problemlərin öyrənilməsi yeni metodlarla həyata keçirilir. Heç şübhəsiz ki, yeni tədqiqat metodu da yeni nəticələr verməlidir. Bu sahədə ilk monoqrafik tədqiqatlar L.Talmi, Ç.Filmir, F.Unqerer, X.Şmidt və digərləri tərəfindən yazıldı və koqnitiv dilçiliyin inkişafında mühüm rol oynadı.

Koqnitivizm insan düşüncəsini, təfəkkürü və mental prosesləri öyrənir; o, koqnitivizm və idrak haqqında elmdir. Müasir dilçiliyin əsas nailiyyəti dil faktlarını insanın idraki prosesləri nöqtəyindən öyrənilməsi ilə bağlıdır; koqnitivizm nöqtəyindən insan informasiyanın işlənilməsi sistemini öyrənir. Onun əsas prinsipləri insanı fəaliyyətdə olan, informasiyanı dərk edən, özünün müəyyən sxemləri, proqramları, planları, strategiyaları ilə rəhbərlik edən mövcudluq kimi öyrənir. Müasir dövrdə koqnitivizm qarşısına konkret elmi tələblər qoyur. V.A.Maslova onları belə

ümumiləşdirir: 1) Müasir dövrdə insanın düşünmə mexanizmini proqramını tədqiq etmək; 2) İnsana müxtəlif kanallarla gələn informasiyanın işlənməsi; 3) Koqnitiv aktı həyata keçirən müxtəlif sistemlərin həyata keçirilməsi; 4) Dünyanın mental modelinin qurulması; 5) mətni başa düşən kompüter proqramının hazırlanması; 6) Geniş fikri akta xidmət edən psixi proseslərin öyrənilməsi (3). Koqnitiv dilçilik ümumi koqnitivizm bazasında müasir antroposentrik paradigma çərçivəsində yaranmışdır. Bu paradigma dilə insanın idraki prosesləri çərçivəsində baxır. Koqnitiv dilçilik struktur dilçiliklə mübahisələrdən doğmuşdur, ancaq onların dilə baxışlarında böyük ziddiyyət yoxdur. Dilə struktur baxımından yanaşma immanent səciyyəlidir, yəni dil faktlarını dilin özü ilə izah edir. Lakin koqnitiv dilçiliyin yaranması ilə dil faktları immanentlik çərçivəsindən kənara çıxaraq insanın koqnesiya sisteminə arxalanır; onun elmi bazasından istifadə edir və aşağıdakı problemlərin təhlilini verir. Koqnitiv dilçilik ənənəvi dilçilikdən bu xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir: 1 Koqnitiv dilçilik hansı problemlərin nəzəri təhlilini verir; 2. Koqnitiv dilçilik insanın biliklər sistemində hansı yeri tutur və o hansı elmlərdən törəmişdir; 3. Koqnitiv dilçilik nəzərdə tutduğu problemləri necə həll edir (3). Müasir dövrdə dilçilik çox mürəkkəb problemləri öyrənir; Amerika koqnitiv dilçiliyi koqnitivizmin kompüter müxtəlifliyini, süni intellektin modelləşdirilməsi ilə, alman dilçiliyi nitqin törəməsi və dərk olunması kontekstində informasiyanı öyrənir, Rusiyada isə insanın idraki proseslərində dünyanın dil mənzərəsinin yaradılması problemi öyrənilir. Bəzən koqnitiv dilçiliyi “fənlərin federasiyası” da adlandırırlar.

Koqnitiv psixologiyaya görə, insan zəkasının əsas xüsusiyyəti predmet və hadisələri təsnif və kateqoriallaşdırmaqdan ibarətdir. Kateqoriallaşmanın əsas məhsulu bizim koqnitiv aparatımızın bir hissəsini təşkil edir; onu uzunmüddətli yaddaşımızda qorunub saxlanılan mental konsept kimi də qəbul etmək olar. Keçən əsrin 70-ci illərində artıq məlum idi ki, insanın şüuru təfəkkürün universal qanunları haqqında məlumat verə bilməz; mühüm intellektual məsələlər insan tərəfindən yerinə yetirilir. Bu vaxt o, onun şüurunda olan ümumi biliyinə əsaslanır. İntellektual vəzifələr deyəndə işarələrin və mətnlərin tanınmasında insan biliyinin rolu nəzərdə tutulur. Koqnitiv dilçilik konseptual və koqnitiv modeli koqnitiv psixologiyadan alır. Dil psixoloji mexanizmə əsaslanır, ondan kənarda mövcud deyil. Dilçilik üç dəfə psixologizmlə üzləşib. Birinci dəfə bu, “gənc qrammatiklər”lə bağlı olmuş, XX əsrin 50-ci illərində psixolinqvistika ilə, 80-ci illərin sonunda da koqnitiv dilçiliyin yaranması ilə nəticələnmişdir. Hər dəfə dilçiliklə psixologiyanın yeni təmasları dilçiliyin təsir dairəsini genişləndirmişdir. XIX əsrin sonlarından psixologiyada hadisə kimi qəbul olunan gəstalt psixologiya koqnitiv dilçiliyə də təsirsiz qalmamışdır. Dilçiliklə psixologiyanın belə təması “dərininə semantika”nın öyrənilməsi sahəsində yeni perspektivlər açdı. Bu ondan ibarət idi ki, dil semantikasını kateqoriyasının arxasında daha ümumi kateqoriyalar dayanır. Koqnitiv dilçilik tərəfindən alınan nəticələrin bəziləri təkcə semantika ilə məhdudlaşmırdı; leksik sistem struktur daxili əlaqələnmə ilə məhdudlaşmır. Bu, münasibətlər insan tərəfindən dünyanın dərk olunması xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşir. Sonra maraq sintaksisə qədər genişlənir. **Koqnitiv dilçilik dilçilik sahəsi olaraq insanın təcrübəsinə əsasən dünyanın konsetuallaşması və kateqoriallaşması, informasiyanın dil formasında ifadə olunması, biliyin uzunmüddətli yaddaşda qorunub saxlanması və istifadə olunması məsələlərini öyrənir. Koqnitiv dilçiliyin mühüm nailiyyətlərindən biri çoxmənalılığın anlanılmasından ibarətdir, onu biliyin strukturu və ya konseptuallaşması ilə bərabərləşdirirdilər. Və nəticədə belə bir zəncirvari struktur alınır: “Bilik-məna-ışarə”. Bu konsepsiyada müxtəlif sahələrə aid biliklərin inteqrasiyası baş verir. Məsələn: metafora və metonimiyalardakı kimi. Məsələyə belə yanaşma bəzi dillərdə leksik vahidlərin qrammatikləşməsinin tarixi və mahiyyəti üzə çıxır. Beləliklə də dildə nitqin**

törəməsi və qavranılması koqnitiv dilçiliyin tədqiqat sahəsinə daxil oldu. Koqnitiv elmlərlə məşğul olan mütəxəssislər belə hesab edirlər ki, “idrak”, “informasiya” və “bilik” koqnitiv elmlərin əsas anlayışlarıdır. İdrak reallığın insan təfəkküründə əksi və yaradılması prosesini əhatə edir ki, bunun da əsasında insanın biliyinin zənginləşməsi baş verir. İnsan idrakı bəşəriyyətin min illərlə topladığı biliyin və həyatı təcrübənin məntiqi inkişafı nəticəsində formalaşmış və inkişaf etmişdir. İdrak bütün canlılar içərisində yalnız insanlara aid xüsusiyyətdir və insan-insan; insan - təbiət, insan və digər canlılar kontekstində insanın şüurlu fəaliyyətini təmin etmiş olur. Bu xüsusiyyəti insanları digər varlıqlardan fərqləndirir. İnformasiya isə insanın dil vasitəsi ilə reallıq haqqında hansısa proses, hadisə haqqındakı biliyin lingvistik strukturlaşmasıdır. İnsanları əhatə edən varlığın və ya hadisələrin lingvistik strukturlaşması dildəyiçicilərinin dünyanın dil mənzərəsinə müvafiq olaraq öz həllini tapır. O, idraki fəaliyyət nəticəsində möhkəmlənir. Koqnitiv dilçiliyin əsas məqsədi, idraki proseslərin necə baş verdiyini öyrənməkdən, dünyanı kateqoriallaşdırmaq və dərk etməkdən biliyin yığılmasının necə həyata keçdiyini, informasiyanın verilməsində hansı sistemin aktuallaşması kimi məsələlərə aydınlıq gətirməkdən ibarətdir. E.Q.Knyazyeva müasir koqnitiv dilçilikdən danışarkən onun müasir problemlərini aşağıdakı cür ümumiləşdirir: 1. İşarədə ifadə olunan biliklərin növləri və işarədən biliyin götürülməsi; 2. İşarələrin meydana gəlməsi və inkişafı şəraiti və onları təmin edən qanunlar; 3. Dil işarələri və mədəni reallığın əlaqəsi və onların işarədə əks olunması (2:28). Dövr zaman inkişaf etdikcə koqnitiv dilçilik qarşısına qoyduğu problemlər öyrəndikcə daha yeni problemləri öyrənməyə can atır, dilçiliyin müasir problemləri ilə ayaqlaşır.

Koqnitiv dilçilik koqnitivizmin bir istiqamətidir. Elə bir istiqaməti ki, dil onda ümumi koqnitiv mexanizm kimi qəbul olunur. Məsələnin belə qoyuluşunda təsdiq olunur ki, dil avtonomluğa malikdir, ayrıca dil mexanizmi mövcud deyil, lakin dil əməliyyatı vardır, nitq fəaliyyəti ümumi koqnitiv struktur və mexanizmlərlə həyata keçir. Bir çox koqnitivistlər tərəfindən təsdiq olunur ki, dilin semantik vahidləri dil daşıyıcısının mental xüsusiyyətləri ilə əlaqəli izah oluna bilər. Bu istiqamətli tədqiqatlar göstərir ki, metaforalar, prototiplər nəzəriyyəsi, mental leksikonun strukturlaşması sübut edir ki, metaforalar təkcə bədii ədəbiyyatla məhdudlaşmır, o, bütövlükdə dilin lüğət tərkibinə nüfuz edir. Koqnitiv dilçiliyin əsas anlayışları bunlardır: koqnesiya, kateqorizasiya, dünyanın lingvistik mənzərəsi, konsept, freym, ssenari, skript, mədəniyyət konstantları, konseptosfera, və s. Koqnesiya biliyin əldə olunması prosesidir. Bu da dünyanın kateqoriallaşması, müşahidə, kateqoriallaşma, təfəkkür, nitq, təxəyyül və s. prosesləri öyrənir. Kateqoriallaşma insan təcrübəsindən asılı olaraq hadisələrin müəyyən rubrikaya, kateqoriyaya daxil edilməsidir. daha geniş mənada desək, insanın kateqoriallaşma sahəsində daxili və xarici aləmin kateqorial sahələrə bölünməsidir. Kateqoriallaşma prosesində qeyd olunan aləmin xüsusiyyətləri və əlamətləri nəzərə alınır, yəni kateqoriallaşma kriteriyası fəallaşır. Konsepti isə çox qısa olaraq belə düsturlaşdırırlar: konsept mədəniyyətin hansısa daimi prinsipidir. Konseptosfera isə konseptlərin cəmidir; informasiyanın təqdimi xüsusiyyətidir, dildəyiçicisinin dünyanı dərk etmə üsuludur. Skript operativ informasiyanın təqdimidir; stereotip situasiyalarda necə davranmağın bilik toplusudur. Freym və ssenari operativ informasiyanın verilmə üsuludur, dinamik fikri obrazdır. Dünyanın dil mənzərəsi dünya haqqında biliklər kompleksinin lingvistik mənzərəsidir; burada dilin leksik, o cümlədən frazeoloji vasitələri daha spesifik xüsusiyyətləri ilə canlanır.

Konsept mürəkkəb mental kompleksdir, oraya fikri məzmun əyləndirmə, universal və milli-mədəni, sosial fərdi-individual təhsil, tərbiyə, fərdi təcrübə, psixofizioloji komponentlər daxildir. Konsept geniş mənada yadro (özək) dairədə mərkəzdə olanlardır. Periferiyada isə mədəniyyət, ənənə

və şəxsi təcrübə ilə bağlı olanlar daxildir. Konseptlərin formalaşması dünya haqqında biliklərin formalaşması ilə bağlıdır. Konsept xalqın mədəni yaddaşını təmsil edir və dünyanın milli mənzərəsini ifadə edir.

Ədəbiyyat

1. Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // Вопросы языкознания, 1994. № 4. С.17-33.
2. Князева Е.Г. Когнитивная наука и основы лингвистического знания Вестник ТвГУ. Серия "Филология". 2018. № 2. - 34 - УДК 81.28.
3. Маслова В.А. «Введение в когнитивную лингвистику»: <https://spkurdyumov.ru> > networks > vvedenie-v-kogni...

ВОЗНИКНОВЕНИЕ КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКИ И ЕЕ ОСНОВНЫЕ ПОНЯТИЯ

Джафарова Айтэн Рафаел кызы
Резюме

В статье рассказывается о предпосылках возникновения когнитивной лингвистики и ее основных понятиях. В ходе анализа проблемы было объяснено, что развитие когнитивных наук в Америке, психолингвистики, нейролингвистики и гиббернетики, а также развитие психологии, социологии, философии являются научной базой формирования когнитивной лингвистики. К научным поискам С.Миллера относятся психологические основы когнитивной лингвистики, а психолингвистические достижения Н.Хомского имеют лингвистическую основу. В статье делается вывод о том, что когнитивная лингвистика сформировалась на основе научной базы нескольких наук.

THE FORMATION OF COGNITIVE LINGUISTICS AND ITS BASIC CONCEPTS

Jafarova Aytan Rafail
Summary

The article deals with the preconditions for the formation of cognitive linguistics and its basic concepts. During the analysis of the problem, it was explained that the development of Cognitive Sciences, Psycholinguistics, neurolinguistics and gibernetics in America, as well as the development of psychology, sociology, philosophy is the scientific base of the formation of cognitive linguistics. C.Psychological of cognitive linguistics of Miller's scientific searches, N.It is noted that khomski's psycholinguistic achievements are a linguistic Foundation. The article draws attention to such a conclusion that cognitive linguistics was formed on the basis of the scientific base of several Sciences.

Rəyçi: dos. Xəlida Əlabbas qızı Babasova
Bakı Slavyan Universitetinin Slavyan filologiyası kafedrasının 22 fevral 2022-ci il tarixli 6 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 13 aprel 2022-ci il